

SZÉCHENYI 2020

TOP-5.3.1-16-FE1-2017-00014

A helyi identitás és kohézió erősítése Zámoly térségében

Helytörténeti tanulmányok

Készült: 2019. március

Készítette: Magyar Műemléki Topográfia Nonprofit Kft.

A jeles napok népszokásai Sárkeresztesen

Az esztendő jeles napjai a parasztság kisebb-nagyobb ünnepei, illetve valamilyen oknál fogva számontartott, a föld népe szempontjából jelentős időpontok. Szokások, hiedelmek, rítusok kapcsolódnak hozzájuk. Keverednek bennük az egyházi előírások, az ősi hagyományok, és a parasztság évszázadok során összegyűjtött tapasztalatai.

A jeles napok kapcsán végzett cselekményekkel a parasztember célja a jó termés, az állatok egészségének, szaporodásának, a család gyarapodásának, erősödésének biztosítása, az ártalmak elhárítása volt. A jeles napok egyben a pihenést, az ünnepet, sokszor az örömet, a szórakozást jelentették a falu számára.

Sárkeresztes, a mintegy 1500 lakosú, református vallású község a Móri-árokban helyezkedik el, közel Fejér megye két jelentős tájegysége, a Mezőföld és a Vértesalja határához, de közel a megyeszékhely Székesfehérvárhoz is. A faluban 1945-ig zömében kisparasztok éltek. A középparasztok, kiket itt nagygazdáknak tekintettek, száma csekély volt. Mindössze 13 család rendelkezett 20—40 holddal. A gróf Károlyi család 1737 holdat bírt a község 2325 holdjával szemben (Szabó 1932, 314). Az uradalmi cselédek a majorokban éltek, katolikus vallásúak voltak. Közülük néhány család az 1930-as évektől megtelepült a községben. 1945-ig a lakosság a néhány értelmiségi, iparos és kereskedő családtól eltekintve mezőgazdasági foglalkozású. A kisparashti réteg pedig különösen alkalmasnak tűnik a néphit konzerválására, továbbvitelére.

A község esetében ezt némiképp gyengítette a város közelsége, melyen keresztül a politikai, gazdasági, kulturális fejlődés fokozottan érződött.

A szokások, hiedelmek eltérő súlyúak az egyes emberek életében. Vannak, akiknél a szokások, hiedelmek szélesebb anyaga él, mások viszont mélyebben hisznek benne, jobban átélik. Elsősorban az egyén gazdasági és tudati tényezői határozzák meg mindezt. Az eltérésekkel maguk a sárkeresztesiek is tisztában vannak. Felhívják a figyelmet, hogy ki az, aki jobban magáénak érzi a néphit. („A Kecskés néném az nem vót uan babonafejtő. Ez a Szűcs Verbung Mari az még máig is uan.”)

Természetesen a szokások, hiedelmek egy meghatározott körét az egész közösség ismerte. Ehhez képest mutatkozik azután szóródás. A szokást, hiedelmet az ismerőinek csak egy része gyakorolja, s még kevesebben vannak, akik át is élnek, hisznek benne. A jórészt katolikus vallású cselédség nem ismerte a község hagyományait, ilyen tekintetben nem vett részt a falu életében.

Amennyiben letelepedett, meg kellett tanulnia a szokásokat. Mire megtanulta, a társadalmi változások következtében lényegében feleslegessé is vált. A nagygazda rétegből a fiatalok a két világháború között már urizáltak, elhatárolták magukat a falusi szokásoktól, hiedelmektől. Így a megőrző, továbbadó a kisparasztság volt, s különösen a nők szerepét kell hangsúlyozni.

A sárkeresztesi hiedelmeknek, szokásoknak az alábbiakban olyan skálája rajzolódik ki, mellyel egy-egy személy nem is bírt, csak a közösség egésze.

A tanulmány alapja Gelencsér József 1975 és 1980. között végzett gyűjtése. Az emlékezet segítségével lényegében az előző századfordulótól kezdődően kapunk adatokat. Az eddigi levéltári kutatások viszont csekély eredménnyel jártak. A község szokásaival kapcsolatos első írásos említés 1825-ből származik, miszerint a református lelkész díjbevétele képező „kantáció néha több, néha kevesebb” (Dunántúli Református Egyházmegye Levéltára, Pápa. Mezőföldi Egyházmegye díjbevétele). Tekintettel arra, hogy a gyerekek által végzett kántálás több jeles ünnephez is fűzhető, így az azonosításra nincs lehetőség.

A leírás a szakirodalom gyakorlatának megfelelően a téli ünnepkörrel kezdődik.

Téli hiedelem- és szokáskör

Katalintól karácsonyig

A téli ünnepkör első jelentős napja Katalin (november 25.)

Az általánosan ismert, négy soros időjósást a községben ma is mondogatják:

„Ha Katalin kopog Karácsony locsog”

Fordítva pedig:

„Ha Katalin locsog Karácsony kopog”

Tehát már az ünnepkör első napja utalást tartalmaz a legnagyobb ünnepre, a karácsonyra.

Katalin névre egyébként az ötvenes évekig ritkán „köröszütettek”, mert katolikus névnek tartották az Ágnessel, Annával együtt. Névnapot tehát alig tartottak Katalinkor.

November 30-hoz, András napjához legközelebb eső vasárnap, advent „vasárnoptya”, mely a 18. század végéig parancsolt ünnep volt. A falunak is ünnep volt, de alig különbözött a többi vasárnaptól, talán inkább csak a nevében.

Kezdetre volt a karácsonyig tartó időszaknak, az adventnek, melyet vallásos áhítat hatott át. A két háború között ennek érdekében keddenként bibliaóra, csütörtökönként vallásos est volt a szokásos vasárnapi „istentisztöleten” felül. Adventben nem voltak lakodalmak, nem tartottak bált.

„Gyün az advent, gyün az advent. Akkor má a mezőgazdasági munkát, mit lehetett mind evégeztük, akkor má nem dógoztunk vasárnap. A répát betemettük, hogy e ne faggyon, a zóccség e vót téve, meg minden. Má akkor csak uan dolog vót, tömnyi, fejnyi, etetnyi az állatot, mer akkor má beszorútak mindenhugyan.”

András nap a szerelmi jóslás napja volt. A lányok a II. világháborúig ezen a napon próbálták megismerni jövőjüket, megtudni jövődöbelijük nevét. Megbütüték András napot, tehát egész nap nem ettek, bízva benne, hogy éjjel megálmodják ki lesz a férjük. Volt, aki szükségesnek tartotta, hogy éjszakára párnája alá férfigatyá kerüljön. A kíváncsiság azonban sokszor komikus helyzetet eredményezett.

A századfordulón született öregek némi kárörömmel mesélik a református pap szolgálóleányának esetét, aki a disznótor ellenére nem evett András napkor. Hiába kínálták a friss sültekkal, tartotta magát. Másnap azután a kérdezőknek nem kis méreggel közölte, hogy a falu öreg bakteréről álmodott.

Az ajándékozás miatt napjaink egyik legelterjedtebb népszokásának időpontja december 6-a, Miklós, Mikulás napja. A mai legidősebb korosztály emlegeti, hogy „én a gyerekkoromba nem hallottam a Mikulásrú.” Újabb keletű tehát, századunk 20-as, 30-as éveiben jelent meg, s növekedett (különösen a felszabadulás után) szerepe, jelentősége.

A kezdeti időkben a kipucolt, kifényesített csizmát, cipőt tették ki a gyerekek az ablakba, s reggelre a szülők telerakták vagy legalábbis tettek bele. Rendszerint cukrot, szaloncukrot, de ha rossz volt a gyerek, kukoricacsutát, fadarabot, melyek a virgácsot helyettesítették. A gyerekek elképzelése szerint az ajándékot a Mikulás hozta, akit a felszabadulás után szovjet hatásra Téalapónak emlegetnek (Manga—Pócs 1980, 618). A háború előtt a gyerekek a boltban árult, de csak nagygazdákhöz eljutó csokoládéfigurából következtettek a Mikulás alakjára, a felszabadulás óta viszont megszemélyesítik, az óvodai, iskolai élet részévé vált.

Az új esztendő közeledtével mindent megtettek annak érdekében, hogy az elkövetkezendő időszakra minél nagyobb termést, állatszaporodást biztosítsanak, ugyanakkor a jövőre is kíváncsiak voltak. András nap szerelmi jóslata már bizonyos mértékig az utóbbi körbe vonható, de a Luca napján (december 13.) történtek még figyelemreméltóbbak.

Luca elsősorban tilalmi nap a faluban. Legismertebb a varrás tilalma, mivel másképp „bevargyák a tikok vala-gát”. Az idősebbek ma is betartják a parancsot, de a két világháború között még a legfiatalabbak is teljesen azonosultak vele. A harmincas évek végén az iskolában gombját fölvarrni kívánó fiú nagy kárörömmel követelt a leány osztálytársaitól eszközt: „Aggyatok tút meg cernát, fővarrom a gombom, bevarrom a tanító tiktyainak vala-gát.”

A további tilalmak nyomán nem adtak ki pénzt a házból, mert az elviszi a szerencsét. Nőknek „nem vót szabad házónyi. Nem szerették, ha odament valaki máshó, mer eviszi a szerencsét.” Az idősebb asszonyok még napjainkban is arról számolnak be, hogy „én még a szomszédba se megyek”. Ha egy nőnek igen fontos, sürgős dolga támad másoknál, akkor csak az utcáról, vagy a kerítés mellől kiált be a címzetthez.

A reggeli, férfival történt találkozást viszont jónak, szerencsésnek tartották, különösen, ha kéményseprő volt az illető.

A hiedelmek közt többször található utalás a szerencsére, balszerencsére. Mindez összefüggésben lehet az 1582. évi Gergely-féle naptárreform előtti állapottal, mikoris Lucakor az éjszaka a leghosszabb, a nappal a legrövidebb volt, tehát ártalmakat rejthetett magában, a gonosz tevékenységéhez kedvező időpontnak számított.

A tyúkok jobb tojása érdekében mágikus cselekményt végeztek. „A szülétű hallottam, hogy Lucakor a tikokat piszkafáva meg kő piszkányi.” A műveletnél szerepet játszó piszkafát a disznópörkölésiöl kellett ellopni, ami sokszor nem kis nehézséget jelentett, mert december közepe előtt nem mindenkinél volt disznóvágás. A bottal benyúlva reggel, még az ólba levő baromfiakat piszkálták meg. Volt, aki minden évben elvégezte a cselekményt.

Lucakor szokás volt, hogy a leányok tizenkét papírdarabra különböző férfineveket írtak föl. Az összehajtott papírokból karácsonyig azután naponta egyet-egyet tűzbevágtak. Az utolsónak maradó névből tudták meg jövődöbeli férjük nevét. A varázslást végzők közül nem egy ma is úgy vélekedik, hogy a jóslat bevált.

Luca személyéről a községben semmit sem tudnak, s ugyancsak keveset a Luca székéről, mely ismeretük szerint sokáig készült.

December közepén rendszerint leesett a hó. Azt tartották, hogy a fiataloknak az eső hóban meg kell mosakodni, hogy szépek legyenek.

Karácsony

Karácsonyt, mint Jézus születésének napját egyértelműen a legnagyobb ünnepnek tartották, s tartják ma is a faluban. Az ünnepi készülődés már december 24-én elkezdődött. A férfiak ugyan hasonlóképpen végezték munkájukat, mint az év többi napján, de az asszonyok sütöttek-főztek az ünnepre. A sütésre sokszor két család is összefogott, hogy csak egy kemencét kelljen befűteni, minél kevesebb tüzelőt használjanak el. Sok család helyzetét, az asszonyok dolgát megkönnyítette, hogy általában „karácsonra szoktak vágnyi egy disznót”.

A karácsony eljöttét a pásztorok délutáni durrogatása, zajkeltése jelentette. A tevékenység mögött a gonosz zajkeltéssel történő elűzésének hagyományát láthatjuk. „Karácson délután má igen készülöttünk össze. Durrantottak, mondta a néném: Uram Jézus segiccs meg, karácson este van. Aszongya, durrogatnak a pásztorok. Kolompútak...”

Rendszerint öt óra tájban ültek asztalhoz, s láttak hozzá az ünnepi vacsorához. Az asztalra az ötvenes évek végéig a paraszti önellátásra jellemző ételek kerültek. Elsősorban húsleves és gombócós „káboszta”, azaz „takartos káboszta”. („Főztek egy

tízliteres fazék káposztát, mer mindig ették a káposztát.") A disznóvágás húst, különösen kohászt, pecsenyét biztosított. Ha még nem „őtek” disznót, akkor sok helyen kacsát vágtak. Nem volt ritkaság, hogy „tikot” vágtak, hogy legyen friss hús. A disznóvágásnál félretett hájból hájast sütöttek mind karácsonyra, mind újévre. A mákos és dióskalács szinte elmaradhatatlan volt, annál is inkább, mivel a hozzávalókra nem kellett pénzt kiadni.

Vacsora után a szülék diót adtak a gyerekeknek, hogy törjenek, egyenek. Unaloműzésjátszóként ekkor, illetve az „innepek” alatt a legfiatalabb korosztály tagjai dióra, „mondulárok pörgettyűztek”. (Kockázáshoz hasonló játékot folytattak.) A dió egyébként a karácsonyi asztalok országsherte jellegzetes gyümölcse, melyhez különböző hiedelmek kapcsolódnak. A felsorolt ételek szolgáltatták a következő két nap is a táplálkozás alapját.

Hat órára templomba mentek, de a legidősebbek már jóval az istentisztelet előtt megérkeztek, s pap nélkül énekeltek.

A hazaérkezőket a századfordulótól a megújuló természetjelképe, a fenyőág vagy egyenesen a fenyőfa, „karácsonfa” várta, amit „a Jézuska hozott”. Juhász Istváné elbeszélése nyomán a karácsonyfa községbeli megjelenése lényegében megállapítható: „Ferenc bátyám 1885-beli vót. A Babai papnak is vót vele egyidős fia, a Laci, asztán mikor kisgyerek vót, annak vót. Először ugye ilyen papékná meg jedzőékné vót. Ászt tartották, hogy az katolikus nem tudom én micsoda, később asztán eterjett.” A századfordulón születettek közül még soknak nem volt fája. Ahol volt, ott is inkább csak ágakat akasztottak föl a gerendára. Az I. világháborút követően már egyre gyakoribb a fa, amit a szoba kultikus részébe, az asztalhoz közel, a sarokpad sarkánál akasztottak a gerendára. Idősebb családoknál szinte napjainkig lehetett látni fenyőágakat, amit valahol a közelben vágtek.

A karácsonyfát mindig a férfiember hozta az erdőről. Legtöbbször már korábban kinézte magának. Ki milyet tudott szerezni, olyan volt. A díszítést arany vagy ezüstpapírral behúzott dió, alma, cukor, különböző formájú apróbb sütemény adta. 1930 körül a boltokban a gyári díszek is kezdtek megjelenni. A csillagszóró is ezidőtájt terjedt el, de gyertyát csak néhány éve tesznek fel. Általában az egyszerűen, kevés kiadással elkészített karácsonyfa volt a jellemző. (Használat után még az arany és

ezüstpapírokat is kisimították, s eltették a következő évre.) Sok parasztember nem engedhette meg magának a nagyobb költséget, de sokan fölöslegesnek is tartották.

Az ágaknak, illetve a fának a gerendára, másrészt a szoba sarkába, a gerendához történő függesztése figyelmet érdemlő momentum. Bálint Sándor hasonló nyugat-magyarországi példákat sorol, s ennek kapcsán figyelmeztet, hogy a mostani karácsonyfa elterjedését megelőzően tüskés zöld ágat, borókát, fagyöngyöt, tehát archaikusnak tekinthető életfát, termőágot függesztettek föl (BÁLINT 1976, 32).

Az est folyamán a pásztorok, a tehenes és a kanász sorra járták a falu házait, felkeresték az állattartó gazdákat. „Ustorukkal” durrantottak egyet az udvarban, a kanász „türküt” is. Bementek a házba, s kívánták a gazdának: „Engedgye az Isten a gazduramat, hogy több számos karácson estéket megérhessen a családjába erőbe, egészségbe, ha pedig valamejjönket kiszólittya az Isten az árnyék-világú, aggyá meg az örök boldogságot!” — „Köszönnyük szépen” — szolt a válasz. Adtak nekik pénzt, kalácsot, ahol disznótor volt, ott hurkát, töpörtyűt. Bort is kaptak, amit a pásztorral együtt tartó felesége vagy gyerekei a magukkal hozott kannába öntöttek. A sok koccintás azonban rendszerint megártott, mert jobbára csak a Beső uccát járták végig, a falu másik részére nem jutottak el. Rendszerint eredményesen jártak, mert „sok pénzük szokott összegyűnni.” A felszabadulás után lassan elmaradtak a pásztorok. („A Maródi Misi rangon alulinak tartotta, má nem ment e.”

Hasonló adatok a közeli Zámoly községből. (Lukács 1975, 5.) Irodalmi megjelenítése a zámolyi születésű Csanádi Imre költeményében:

„Karácsonyi pásztorok, pásztorok, azok pattogatnak, azok durrogatnak, azok tülkölgetnek, azok tutulgatnak, azok csilingelnek, zörgetik a kiskapukat, háborítják a kutyákat, házról házra járnak, pohár borért köszöntenek, kalácsért kántálnak.”

CSANÁDI 1975, 598.

A pásztorokkal egyidőben „karácsony este jártak a gyerekek meg a leányok is köszöntenyi. Mikor kiműtünk a hatodik osztálybú má nem mentünk. Ablak alá mentünk, asztán beköszöntöttünk.” Ha fogadták őket, a Szívünk vígsággal ma betölt kezdetű 325. dicséretet énekelték. A végén illendően köszöntek: „Szépen megköszönjük, hogy

meghallgatának és tisztességesen minket fogadának. A szívességért is, melyet mutatának, szálljon bőven Istenáldás rajok!"

„Ketten mentünk egy leánnyal" — emlékezett Pap Ferencné.

Míg a leányok éneke a 1945 előtt elhallgatott, addig az elemi illetve általános iskolás gyerekek még az 1960-as években is mentek köszönteni, de már „eső innep” reggelén. A leányok ablak alatt énekeltek, de a jobbára egyedül járó fiúk bementek a szobába. Így azután majd mindenhol kaptak valamit, míg a leányoknak többször kiszóltak, hogy „má vótak!", nem hallgatták meg őket. A legénykéek karácsonyi köszöntőjének két csekély mértékben eltérő — valószínűleg iskolai vagy papi eredetű — változata ismert, melyet tagolva, szinte recitálva mondtak el.

„Egy kis fülemüle

Zenged az erdőbe

Én is zengedeznék az Úrjézus nevébe.

Sípok és trombiták szépen harsogjatok,

Szent karácson este köszöntőt fújjatok !

Mer ha nem fujtok együn végórátok

Fölmegy a mennybe fényes koronátok."

Változata:

„Gyertek köszöntenyi a ragyogó csillagot Kik az égen fényesen
ragyogtok ! Sípok és trombiták szépen harsogjatok, Szent karácson
estén köszöntőt fújjatok ! Mer ha nem fujtok eljön végórátok, Fölhat a
mennybe dicső koronátok!"

A köszöntők jutalma néhány fillér, illetve a háború után forint volt.

Az est folyamán mutatták be az iskolások vallásos tárgyú, Jézus születésével kapcsolatos színdarabjukat. A II. világháború után már a parasztság életével kapcsolatos népieskedő darabokat játszották. (Pl. Egy fertály föld)

Karácsony „eső innepén” az állatok reggeli etetése után 11 órára újra a templomba mentek. Istentisztelet után úrvacsora osztás volt. Míg ezen a napon inkább a

fiatalabbaknak, második „innepen” az idősebbeknek. Az ebédet követően, két órára ismét a templomba mentek. Karácsony első napja inkább a vallásos áhítaté volt.

E nap délutánján nem illett máshoz vendégségbe menni, főleg az úrvacsora miatt. A felszabadulást megelőzően azonban már lazítottak az illem kötöttségén, el-eljártak egymáshoz beszélgetni.

A szárazréti (Székesfehérvár) betlehemezőket idegenül fogadták, elzavarták. Ellenszenvvel nézték a katolikus vallású gyerekeket, szépformájú betlehemükkel együtt.

A falu rendjét, a visszafogott viselkedést csak a muzsikus cigányok törték meg. A két háború között Zámolyról az öreg Babai érkezett másodmagával, hegedűvel. A házak ajtajában muzsikáltak egy keveset, s miután kaptak némi pénzt, borral is megkínálták őket, elmentek. Bodajkról szintén szokott 2—3 cigány jönni. A zenészek sokszor megosztották egymás között a falut, hogy ne menjenek mindketten ugyanahhoz a házhoz, mert „nem vót tehetős a nép”. Meg kell említeni, hogy a Palócföldön karácsony estéjén a falu muzsikusai járták a házakat, s mindenütt karácsonyi éneket játszottak (MANGA 1979, 205).

Második „innepen” is kétszer mentek templomba, de már több teret engedtek a szórakozásnak, mulatságnak is. „A rokonyok, komák, szomszédok ementek egymáshó vendégségbe, ebeszégetnyi.” Az érkezők beköszöntöttek, kívánták, hogy „még sok karácson ünnepet megérhessenek erőbe, egészségbe, békességbe csalágygyukka együtt!” A meglátogatónak köszönték, s viszont kívánták. Leültették a vendégeket, megkínálták egy kis étellel—itallal, s elbeszélgettek.

Karácsony másnapja (december 26.) egyben „Istvány” napja, míg János a következő napra esik.

A faluban a névnapot régen közel sem tartották annyira számon, mint napjainkban, alig ünnepelték. Különösen így volt ez az asszonynevek esetében, illetve nagy dologidőben. Sokszor az sem jutott eszükbe, hogy névnapjuk van, nemegyszer más figyelmeztette őket. A karácsonyi ünnepkör idejére eső István és János nap kivétel ez alól, akárcsak Sándor, József, Gábor. Lajos napon viszont a cséplésre, s nem az ünnepre fordították a figyelmet. A névnapokkal kapcsolatban általában elmondható, hogy a rokonok, szomszédok, de csak a férfiak, ez alkalommal reggel korán

felkeresték az ünnepeket. Kívánták, hogy még sok boldog névnapot megérjen erőben, egészségben, békességben, családjával együtt. A köszöntőknek pálinkát adtak, koccintottak, aztán ment mindenki a dolgára. Ha reggel nem jutott idő, akkor este mentek el köszönteni, s egy kis bor mellett elbeszélgettek. Asszonyoknak nem illett menni, azt tartották, köszöntése szerencsétlenséget von maga után.

A rokonok, komák, szomszédok fölköszöntésén túl meg kell említeni az iskolás korúak énekes köszöntését, akik mentek „Istványt” vagy Jánost „köszönteni”. „Még ki nem mútak az iskolábú”, néhányan a gyerekek összeálltak, s mentek az Istvánok, Jánosok ablaka alá. Mészáros István szerint: „Ementünk köszönteni többen. Mindig harmadmagammá szoktam emenni. Kalamár Gáborra meg a Simon Pistivé. Szegény gyerekek vótunk, asztán péz nem vót, köllött a kis cukorraló Ementünk, asztán beszótunk az ablakon: Aggyon az Úristen szerencsés jóestét! Szabad-e Istvány vagy János estét köszönteni. Monták, hogy szabad. Ekesztük:

Megjelentünk mostan

Azon tisztelette,

Hogy jutottá János

Neved estéjére.

Kivánnjuk, hogy jussá

Több nevednapjaro

Vegyen a szerencse

A jobbik karjába!

Míg mulandóságunk

Mennyei hazábo

A mennyországbo.

Akkor megköszöntük, hogy: Szépen megköszönjük, hogy meghallgatának, a szívességet, hogy minket fogadának. Akkor kigyüttek vagy behítak bennünket, asztán meg hát pézt, hát attak. Ki így, ki úgy, kitű hugyan tellett."

A köszöntő valószínű töredékes, és elferdített. Dallama műzenei eredetű, de ezek ellenére a község mennyiségileg nem nagy szokásköltészetének értékes darabja.

A köszöntés 1945 után teljesen eltűnt, sőt már előtte is csak a fiatalabb korosztály művelte.

Újévtől vízkeresztig

A karácsonytól újévig terjedő intervallumot mint „két karácson között” tartják számon, jóllehet ismeretlen a kiskarácsony, illetve nagykarácsony megkülönböztetés. A két „karácson” közötti időszakot nem is annyira ezidőtájt, hanem nyáron, a hajnali munkakezdekor emlegették a felnőttek, álmos fiaikat biztatva: „Kejjetek fő gyerekek, maj ráérték alunnyi két karácson között”. S valóban, ez az időszak a pihenésé volt, nagyobb munkába nem fogtak.

„Ujjév” napjához (január 1.) még fokozottabban tartoztak a szóval, verssel, cselekedettel kifejezésre juttatott bőség, illetve termékenység varázslások, mint a téli ünnepkör többi jeles napjához.

Mindenekelőtt ezt szolgálja a Szilveszter (december 31.) esti óesztendő köszöntés, illetve a másnapi „ujjévi” köszöntés. A köszöntők eredete az emberek azon képzetében rejlik, mely szerint hitték, hogy a bizonyos formában elmondott szó megvalósul.

December 31-én éjjel, jobbra éjfél fele nyolc-tizenkét éves gyerekek hárman-négyen jártak házról-házra. „Meg-átunk az ablak alatt, asztán köszöntünk: Aggyon az Úristen szerencsés jóestét! Szabad-e óesztendő estét köszön-tenyi? Ez vót a beköszöntés.

Újesztendő vígságszerző Most kezd ujjulni Ujj ulással víg
örömet Akar hirdetni. Hirdeti már a Messiást Eljötnnek lenni,
Legyetek az Úristennek Mindig hívei ! Elmúlt tölünk
óesztendő, Melybe bánkóttunk, Bánatunkba fájdalomra
Sokszor jutottunk. Eljő hozzánk újesztendő Melyben
vígadunk Vígságunkkal a bánatból Örömbe jutunk.

Szépen megköszönjük, hogy meghallgatának, a szívességért, és hogy minket fogadának. Az Isten áldása szájjon reájuk, boldog Ujjesztendőt kívánunk.

Vót ahun behítak bennünket, vót ahun nem hítak, hanem kigyüttek. Megkínátak, vót ahun má akkor is megkínátak bennünket borra. Asztán meg pézt attak. Ki hugyan. Vót ahun aszonták, gyertek be, asztán mongyátok e idebe!"

A köszöntőnek valószínű teljesebb szövege volt, mivel a már idézett adatközlő, Mészáros István második alkalommal némiképp eltérően adta elő. Tizenkét azonos sor után így folytatta:

„Felső kék ég,
Magas kék ég,
Dicsérd uradat,
Urad áldjad nap, hold, csillag
Temegtartódat,
Megtartódnak táplálója
Légy nagy királya,
Királyoknak nagy királya
Istennek fia!"

A szokást 1945 után már nem gyakorolták.

A köszöntő szövege régies csengésű. Teljesebb formában az ország majd minden részén ismert, de főleg a Dunántúlon elterjedt (BARTÓK—KODÁLY 1953, 5—14). A szöveg egyébként egyházi eredetű, illetve biblikus, míg más felfogás szerint a deák költészet emléke (Szendrei 1980, 27— 30). A felső kék égre vonatkozó utalás középkori felfogásra vall. A versnek nagyon kevés világi vonatkozása van, (ORTUTAY—KATONA 1975, 113, 636).

Január elsején már korán reggel indultak az iskolásgyerekek, de csak a fiúk, hogy a rokonságot végigjárják, köszöntőt mondjanak. Míg az óesztendőt köszöntők szinte válogatás nélkül járták a falut, addig azok, akik „ujjévet” mentek „köszöntenyi”, inkább csak a rokonokhoz, szomszédokhoz tértek be. A köszöntőkkel kapcsolatban általában el kell mondani, hogy csak egy részük próbálkozott a rokonokon kívül másoknál is, mintegy jövedelemszerzésre használva az alkalmat. Természetes, hogy nem

mindenütt fogadták szívélyesen őket. Ismert a faluból olyan család is, amelyik ilyen alkalomra bedrótozta a kapuját, hogy senki ne tudjon bemenni.

Az újévi köszöntés hosszú ideig, a hatvanas évek végéig élt a faluban. A jókívánságot tartalmazó vers nem különösebben figyelemreméltó.

„Ez újév reggelén minden jót kívánok, Amerre csak nézek nyíjjanak virágok
! Még a hó felett is virág nyiladozzon, Dalos madár zengjen minden
rózsabokron ! Minden szép, minden jó legyen bőven mindig, Ebben az új
évben ! Boldog új évet kívánok !”

„Csak reggél nyócs óráig mentünk. Igyekezz az ember mindig korán kelni, hogy
eső legyen, mert annak több pézst adtak, meg jobban örültek a férfinak.”

Az újév napján történtek meghatározóan hatottak az egész évre vagy annak egy
időszakára. Ezért csak férfiembert láttak szívesen, mert az szerencsét hoz. Egyébként
nem szerették, ha odament valaki máshoz, mert elviszi a szerencsét. Nem volt szabad
tyúkot vágni, mert „az hátrakapargya a szerencsét, hanem inkább disznót köll, mert az
előre túrgya.”

Kocsonyának nem ártott lenni, de „vót aki bablevest, más meg sűrűbabot főzött
ujjevkor, hogy sok szerencsék legyen”.

Valószínű a szerencse biztosítása végett nem maradhatott újévre a „száritókötelen”
ruha.

Volt, aki gyűjtötte elsejére az aprópénzt, hogy az újesztendőben sok pénze legyen.

Archaikus jellegű, hogy az egyik idős asszony mindig rétest sütött a két világháború
között ezen a napon, hogy „hosszúra nyújjon az esztendő, sokáig éjjenek.”

Újév napját évről-évre bállal zárták. A század elején azonban akár csak ma,
Szilveszter éjjel mulattak.

Január 6-a, „vízköröszt” a falubelieknek nem volt ünnep.

A jelentős mennyiségű bort termelő és fogyasztó keresztesiek Vince napját nagyon
figyelték, s figyelik ma is. A magyar nyelvterületen általánosan ismert, kétsoros
szöveget némelyek további kettővel toldják meg.

„Ha csöpög Vince, Megtellik a pince, Búzával a pajta, a csűr, A gazda jó bort szűr.”

A kalendáriumi eredet legalább az utóbbi két sorra egyértelmű.

Pál „naptya” (január 25.) jelzi, hogy túl vannak a tél felén. Akkor már „az ürge megfordú a liktyábo.”

A február elsejei regula viszont így szól: „Ha fénylik gyertyaszentülő, gazda az izzéket szedd elő!” Tehát még további hidegre kell számítani, ami tüzelőt igényel.

Farsang

A Vízkeresztől hamvazószerdáig terjedő időszak, a farsang, az egyház által sokszor elítélt mulatozások, lakodalmak ideje is. A házasságkötések nagy része ekkorra esett, hiszen a „dóguk felű ráérték” erre is.

Nem véletlen tehát, hogy farsang idején a hóban eleső, elcsúszó lányt azzal ijesztették, „fődhővágtad a farsangot, nem mész férhő!”.

A farsangba esett „Juliánno” napja, amikor, ha volt hó, a legények befogták a lovakat a „nagyszankóba”, „főszallagozták ükét”, nyakukba csengőt kötöttek, meghívták a lányokat, s vágóban körbejárták a falut, farsangotok (NÉMETH 1976, 98). A farsangolásra a tél másik, rendszerint vasárnapi délutánján is sor kerülhetett. Volt példa rá, hogy a nagygazda leányai fölkeresték aratójukat, hogy fogja be a lovakat, és „farsangútassa” meg őket. A nagy csengőszóval, jó iramban sikló szánkókat 1960 körül még lehetett látni. A fönt ülő farsangolók vidámsága, jókedve a kívülállókat mindig hógolyózásra ingerelte. („Gyűnnek a farsangulók, dobájjuk meg ükét!”) A friss levegőn végzett mozgás embernek, állatnak jót tett.

Farsang idejének vidám szánkózása a korábbi századoknak is szokása volt, amint Apor Péter írja (APOR 1978, 73—74), illetve Tompa Mihály Farsangban c. versében szerepel.

A farsang csúcspontja azonban az utolsó három nap, a farsang farka.

A magyar nyelvterületen az időszak legjelentősebb, legjellemzőbb szokásai az álarcos, jelmezes, alakoskodó jellegűek. Sárkereszttestől néhány kilométerre eső

Mohán a tikverőzés mint húshagyókeddi szokás ma is él, de a községben nem emlékeznek rá, hogy valaha is létezett volna, szemben a lakodalmi tikverővel.

Dramatikus játékként élt viszont a század elején a tuskó meghúzatása. Ha a leány nem ment férjhez a farsangban, különösen mikor már idősebb volt, csúffá tették. „Húshagyókedden ahun nagy leán vót, akkor asztán a tuskót meghúzották vele. Odakötötték a kilincsre egy madzaggá (t. i. a tuskót), asztán bekiátottak: Bözsi, Juli, Kati, ami a neve vót. Asztán az kiment, kinyitotta az ajtót, asztán nagyot nevettek rajta, mer a kilincsen rajta vót a tuskó. Legények is, leányok is ráköthették.”

A szokás résztvevői tehát a házasság előtt álló korosztályból kerültek ki. Kíméletlenül jártak el egymással szemben, leányok is nevetségessé tették idősebb társnőiket. Dugonics András már a múlt század elején beszámolt arról, hogy „régente azokkal az eladó lányokkal, kik farsangi napokon férjhez nem mehettek, mint valami szilaj kancákkal hús hagyó Szerdán tőkét húztak a Magyarok” (DUGONICS 1820, 287).

A farsang fontos eseményei közé tartozott a sokszor ünnepivel vetekedő evés-ivás, mulatozás, melynek során a közelgő böjt előtt kitombolták magukat. Farsangvasárnap bált tartottak, mely a fiatalok párkeresésének egyik táncos alkalma volt. A farsangi bálók országsherte évszázados hagyományokkal rendelkeztek, de elsősorban a nemesifőúri körökben.

A farsangi multságok gyakran nemenként, illetve korosztályonként elkülönültek. Az utóbbiak sorába tartozott a keresztesiek húshagyókeddi pincebeli multságja.

„Ementek húshagyókedeznyi Borbálláro vagy Újhegyre.” „Az öregek odaatták a pincekujcsot a fiataloknak, azok kimentek a szőlőbe. Az öregek meg otthon marattak. A leányok vittek ki fánkot, kenyeret, főtt „kóbászt”, száraz „kóbászt”, a legények pedig velük tartottak. Jót ettek, s hozzá két téglaközött gyújtott tűzön bort forraltak. (Tűzhelyek ugyanis nem voltak a présházakban.) Rendszerint bent tartózkodtak, de enyhébb, csillagos estéken a szabadba is kimentek. Jóllakva asztán „danútak”, énekszóra „táncútak”. Némelyik helyen citera is volt. Vigadozva éjfélig, egy óráig elmaradtak. Elsősorban a legények, nagyleányok, fiatal házások multságja volt, ahol különös lehetőség adódott az udvarlásra. Tudunk viszont arról is az 1930-as évekből, hogy már hatodik osztályos lányok is elmentek, amiért másnap a tanító keményen megdorgálta őket.

A fiatal házasok, ha kimentek a pincékhez, rendszerint csöndesebben időztek. „Hamar evégeztünk, asztán ementünk a komáékka Borbálláro. Göloncsér Lajos vót a mi kománk, a Göloncsér Józsiék, meg mink ementünk Borbálláro. Ement mind a három család. Ementünk először a kománk pincéjébe, három asszony vót, meg három ember. Onnan meg főmentünk a mienkébe, ott se soká vótunk, asztán le a Kis Gábor bácsiéba. A három helen asztán etellett az idő. Éjjé három óra vót mikor gyüttünk haza. Vittünk oda fánkot is, kóbászt is, de azért nem nagyon ettek, hanem csak magyarásztak.”

A szokás a II. világháború után szűnt meg. A pincék a háború alatti harcok során leégtek, lerombolódtak. 1948—49-ig még a bort sem tartották kint, inkább hazavitték.

A farsangi időszak másik dramatikus szokására, a hamuzásra már kevesen emlékeznek. A fiatalabb, iskoláskorú, vagy abból Kimaradt gyerekek „hamvazószerdán hamusztak. Tele vót a zsebgük, leányoknak a kötényük. Hátúrú jól behamusztak mindenkit, fiatalembert, legényt, leant is. Még a javakorabeli férfira is dobtak. Mindenkire szoktak, a hátáro.”

Papp Gábor a leányok szerepét emelte ki: „Dobátuk a hamut a leányokra, meg bekormosztuk ükét. Amelyik nem tudott efutnyi, bekormosztuk, meg bajuszt csináltunk neki.”

Az I. világháború körül még élő népszokás résztvevői nem házról-házra járva, hanem csak az utcán szórták hamujukat az arra járókra, akik nevetve túrték vagy leszidták őket. A szokás egyházi eredete vitathatatlan. Az őskeresztények vezeklésül hamut szórtak a fejükre, majd a 12. századtól egyházi szertartásként általánossá vált a hamvazkodás (Németh, 1979, 457). Az egyházi liturgiából került át a paraszti szokások közé.

A farsangi ünnepnapok elmaradhatatlan tartozéka volt a fánk, mely az ókori népek istentiszteleti tésztaajándékának leszármazottja (Ujváry 1979, 54). „Húshagyókedden kóbászós levest ettek, meg fánkot. Vót ahun rétest sütöttek, mer az emberek nagyon szerették a krumpis meg túrós rétest, sóssan. A fánkbú hattunk torkoscsütörtökre is. Megmelegítettük, asztán ászt ettük.”

Hamvazószerda, azaz egynapos böjt után felfüggesztették a „bütöt”, s elfogyasztották a maradékot. Magyar nyelvterületen különösen keleten és északra elterjedt ez az eljárás (DÖMÖTÖR 1979, 194).

Február 3. Balázs, március 12. Gergely napja. Országszerte mindkét alkalommal iskoláskorúak járták községeik házait, hogy fiatalabb társaikat iskolába hívják, egyben mesterüknek adományt gyűjtsenek. Gergely nap az iskola téli időszakának befejező napja volt, amikor is a gyerekek az iskolák patrónusai, Gergely pápát püspöki ruhában személyesítették meg.

A községben Balázs vagy Gergely napi színjátékos formában végbemenő szokásról nincs tudomásunk. Ismert viszont egy kióvasó, amely kapcsolatban lehet a gergelyjárással:

„Gyertek gyerekek iskolábo

Ötözzetek papruhábo

Inc-pinc Lőrinc

Te vagy odakinn!"

Gergely nap mondhatni két évszak határán van, de sokszor már ilyenkor elkezdődtek a mezei munkák. De előfordult ezen a napon a hóesés is. „A régi öregek monták, rázzo a vén Gergő a szakállát.” „De hamar el is óvatt ilyenkor a hó!"

A felmelegedésben bízva emlegették március közepe felé:

„Sándor, József, Benedek Zsákbo hozza a meleget"

Az iskolások két jeles napja közé esett Mátyás apostol napja (február 24.), melyhez hiedelem fűződik. „A Mátyás napi lúdtojást meg szokták gyelőnyi egy M bötüve. Az mindig etünt. Talán megette a lúd, mikor rajta út."

A tavaszi szokások, hiedelmek lényegében két jelentős ciklusra oszthatók: a nagyheti-húsvéti ünnepkörre és a májusi-pünkösdi ünnepkörre.

Tavaszi ünnepkör

Nagy heti-húsvéti ünnepkör

A húsvétot megelőző böjti időszakban általában nem tartottak lakodalmat, bált. A „bütöt” — mely egyébként a magyar nyelv szakrális pogány rétegéből került át a keresztény szóhasználatba (BÁLINT 1976, 15) — tehát számon tartották, de étel tekintetében általában nem tartóztatták meg magukat. „Mikor úrvacsorára mentük, aki meg tutta ányi, nem evett, de aki nem tutta, az evett, de nem ám zsírossat!” „Bútbe nem szoktak eskünnyi, ne mennyen bele a bútbe az esküvő.” Viseletben is kifejezésre juttatták az időszak jellegét. Templomba sötétebb, gyászos ruhában mentek az asszonyok, de már húsvét első napján nem azt vették magukra.

Hagyományőrző családok azért még a 30-as években nagypéntekre készítettek a böjti jellegre utaló málét. Már nagycsütörtökön megsütötték a kemencében. Az öregebbek ezidőtájt még egy-egy napot megböjtöltek. „Nagypénteken a szüle böjtönyi szokott, még az eső csillag fő nem gyütt.”

Nagyhét egyben a külső és belső megtisztulás hete. „Nagypénteken korán fő kő kenyi, e kő söpörnyi a férgeket.” „Nagypénteken kellett kitakarítani, hogy ne legyenek férgek.” A kártevők országosan elterjedt kiűzésével kapcsolatos az a hiedelem, miszerint nagypéntek reggel nem szabad elsőnek begyűjtani, mert ahol legelőször láng lobban, oda mennek a bogarak. Figyelték, máshol füstöl-e a kémény, kimentek az utcára és várták, hogy másnál égjen a tűz.

Az ősi tisztítási — tisztálkodási hagyománynak része volt a 30-as évekig tartott gyakorlat, hogy „nagypénteken szóttalan vízbe köllött megmozsdanyi. Az öreg Lengyel mindig lezavarta a gyerekeket a házuk elé, a folyóhó a vízbe.”

A század elején nagypéntek reggel a csikót nevelő gazdák az alsó faluvégen, a pataknál futtatták meg állataikat, hogy frissek legyenek. Ugyanakkor az asszony nép és a gyerekek is megmosdottak a patakban hasonló okból.

Nagypéntekhez a csikókkal kapcsolatban még egy szokás fűződik, nevezetesen ekkor „herétték” az állatokat. Néhány csikótulajdonos gazda összebeszél, kihívatta az állatorvost, aki a kényes műveletet elvégezte. Ezt ugyanis nem lehetett a pásztorokra bízni, szemben a disznók miskárolásával, melyhez a faluban többen is értettek.

Az országszerte elterjedt húsvéti „locsúzkodás” Sárkeresztesen is gyakorlott, még napjainkban is. Az 50-es évektől elterjedt bolti locsolók, kölnik előtt „szappanyosvizet”

használtak. A lányos házakat fölkereső gyerekek, legények iskolai tankönyvben is megtalálható verset mondtak.

„Ződ erdőbejártam, Kék ibolyát láttam. El akart hervadni Szabad-e locsúnyi?”

Ha engedélyt kaptak, akkor pár cseppet öntöttek a ház lányára, esetleg a szabadkozó asszonyára. Igyekeztekért tojást, néhány fillért, illetve forintot kaptak. Ritkaságszámba ment a nagyobb méretű, esetleg vödörrel végzett öntözés.

Az újjászületést, a termékenységet jelképező tojást a községben bolti festékekkel színezték, főleg kékre vagy pirosra. Maga a „föstés” egyébként a századforduló után, az I. világháború körül terjedt el a visszaemlékezők szerint. A hímes tojások a felszabadulás előtt csaknem ismeretlenek voltak.

Húsvét másnapján „rótak” a pásztorok. Háznál-házra járva összeírták, ki mennyi állatot akar kihajtatni. A ház asszonyától mindenütt tojást kaptak.

A húsvéttól pünkösdig tartó legény-, illetve leányjátékok az ország több helyéről ismertek. Falunkban inkább a húsvét körüli napok adják bizonyos játékok óráit. „Nagy-péntektű húsvétig vót ördögló”. A századforduló táján kizárólag ebben az időszakban gyakorlott játék volt. Egy levert dúc közepébe a gurgó serpenyőjét tették. Ebbe rudat raktak, melynek mindegyik végére egy-egy gyerek ült, s ment körbe, mint a ringlispíl.

„Tütüssen jáccottunk, meg párossan. Teccik-e a párod, ászt jáccottuk.” Más játékoknál a rudazókötelet használták fel. „Gömbölüre összekötötték, asztán fogták. Egy leán meg benn vót a körbe, asztán akit megütött, az ment a helire. Vót úgy, hogy nem tudott senkit megütni, mer eszalattak.”

Tavaszi a mezei munkáknak, a természet újjászületésének ideje. A föld népe nagymértékben a természetnek kiszolgáltatva élt. Igyekezett viszont törvényeit megismerni, aszerint élni. Nem meglepő tehát, hogy bizonyos mezőgazdasági munkák elvégzését meghatározott időpontokhoz, napokhoz kötötték.

„A szöllőt Hugó hetibe köll meccenyi.” Hugó április esejére esett, amikor az emberek kölcsönösen becsapták, megréfélták egymást.

A szeszélyes időjárású április első napja nem véletlenül vált a tréfálkozás napjává. Legáltalánosabb félrevezetési mód az volt, hogy az idősebbek a tanulatlanabb

gyereket a boltba biciklimagért küldték. Akit becsaptak, az könnyen megkapta, hogy „április bolongya, május számara.”

Hugó mellett egyesek száznapkor (április 10.) látták célszerűnek a szőlőmetszést.

„Szén György napyát” (április 24.), illetve Flórián „napyát” (május 4.) az uborkavetéshez tartották kedvezőnek.

Szén György nap az állatok mezőre történő kihajtásának is időpontja volt, amely csak rosszabb időjárás miatt tolódott május „esejére”. Szent György napra azonban rendszerint meg szokott jönni a jó idő, a talaj kellően fölmelegedett, míg „előtte nem jó a kukoricát evetnyi, mer efagy.”

„Szórna Kati hetibe”, tehát április 30. körül „nem jó vetnyi a babot, mer akkor nem ke ki.”

Májusi-pünkösdi ünnepkör

A fiatalság tavaszi örömnépe május elseje. Sárkeresztesen április 30-ról május 1-re virradó éjjel májfát alítottak, melynek szokása napjainkig megmaradt, s mindig is jelentős eseménynek számított a falu lakossága körében. Az állítás mindig a sorozás előtt álló évfolyam, a regruták előjoga volt, egyben ennek a kis közösségnek erőpróbája is.

Az I. világháború körül még Keresztes és Moha határán található savanyúvizes kút mellől hozták a legények a nyárfát. Éjszaka, sötétben, két patakon át gyalog cipelték.

Emlegetik, hogy előfordult, mikor útközben levágták a végéből, mert súlya miatt nem tudták átvinni a vizén.

A két világháború között már a „csurgai erdőbű” hoztak fekete vagy esetleg lucfenyőt, amit jutányos áron vettek. A legények egy része elment az erdőbe fáért, másik része a leányokhoz zsebkendőt és „szallagokat” kérni. Az indulás este a kocsmából történt, ahol a borból már egy kis bátorságot és erőt is merítettek. Aznap délután két liter borért valakivel kiásatták a kocsmá előtt a gödröt, amibe a fát kívánták állítani. Az egyik oldalán lépcsőzetes gödör ásását a regruták nem végezheték.

A kocsmáros két lovával, régebben orgonavirággal is feldíszített kerekű kocsin, rendszerint éjjel hozták meg a fát. Az „állítás” idejére valamennyi legény együtt volt, sőt még segítség is jött. A fa koronájára rákötötték a zsebkendőket, szalagokat, egy literes üvegben bort, majd megkezdődött az igen nehéz, erőt kívánó állítás. A vak sötétben húsz— harminc ember dolgozott együtt, de mindig egy idősebb férfi irányítása mellett. A gödör lépcsőzetesen mélyülő része felé feküdt a fa. Emelték, nyomták fölfelé. Előbb két x alakban kötéllel összekötött vendégódat, majd két hosszilétrát használtak segítségként. Amint fölállt a fa, több nehézség már nem volt, a másik oldalra átdőlni nem tudott, a merőleges gödörfal megtartotta. Késő éjszaka, sokszor hajnal felé végeztek. Az „állítókat” a kocsmasztalon rendszerint már várta a húsz liter bor, amit a kocsmáros a megbeszélés szerint tett ki. Elfogyasztották, s ha valaki azonnali fizetés mellett még rendelt, azt is megitták és hazamentek.

Általában a Schmitt (később Imrédi) kocsmá elé állították a fát, ahol a „bucsut” is tartották. A kocsmárosok a májfaállítás szorgalmazói voltak, mivel így búcsúkor, a döntésnél nagyobb forgalom, nagyobb haszon volt várható. Ennek tudható be, hogy 1942-ben a község másik, Dávid kocsmájánál is állítottak fát. A tulajdonos rábeszélte az 1922-es születésű legényeket, hogy nála emeljék a fát. Ezévből az Imrédi kocsmánál ugyanis a soros, 1921-es évfolyam állított. A következő évben az 1923-as évfolyam még nem tartotta magát illetékesnek, míg a 22-esek arra hivatkoztak, hogy tavaly már állítottak. Az esti etetés után a kocsmába besündergő legényeket 8—9 óra tájban végülis Imrédi Rezső beszélte rá, hogy kérjenek a közeli uradalmi erdőből egy fenyőkoronát. A legények fele éjfél tájt Katona erdőszel, villanylámpával alkalmas fát keresett, melyet azután vagy három kilométerrel vittek a helyére; míg a másik fele zsebkendőért ment. A koronát azután az előző évi törzsre vasaltatták, a közelben lakó Szabadi Kováccsal, s rendhagyó módon így állították föl a fát.

Ez évben igen jól sikerült a búcsú. A kocsmárosnak is, jelentős jövedelme származott, s így végülis gavallérosan megvendégelte a legényeket.

A májfaállítás tehát az egyidős legények jogosultsága, egyben erőpróbája volt, de a háttérben ott találjuk az érdekelt kocsmárost. Lovakat adott a szállításhoz, amiért övé lett a döntés után a faanyag, épülete közelében állították fel a fát, így a döntéskor nála folyt a mulatság; szükség esetén szorgalmazta az állítást.

Kocsmájában, bora mellett a legények jobban összekovácsolódtak, együtt beszélgettek, mulatoztak.

Május elsejétől pünkösdig, tehát amíg a fa állt, a legények rendszeresen mentek a kocsmába „egészíteni”. A májfaállítás után elfogyasztottak ilyenkor kiegészítették, azaz még fogyasztottak mellé. „Meg vót beszéve, hogy mongyuk a húsz litert kiegészítettük huszonötre”. Legközelebb harmincra vagy harminckettőre egészítették. Mikor mennyi borfogyasztáshoz volt kedvük. így tartott ez pünkösdig. Tartozásukat a kocsmáros fölírta, s majd búcsú után kellett az egészszel elszámolniuk. A háború pusztítása, a kocsmák államosítása szüntette meg az egészítést.

Nagyritkán előfordult, hogy a bírónak is állítottak fát, illetve a 70-es évek elején a Tsz irodához is került. Egy-egy leány háza elé vagy udvarára csak kivételesen szoktak kisebb fát állítani. Éjszaka, lopva emelte az udvarló, egy-két legény társával. 1945 óta ilyen eset nem fordult elő. A faállítás tehát rendszerint az egész közösségnek szólt.

Nagy dicsőségnek számított, ha valaki föl tudott mászni a 15—20 méteres sima törzsön a fára. Máig is emlegetik az 1930-as évek végéről az egyik „szógalegényt”, Antal Józsit, aki lehozta az üveg bort.

A májfa kidöntésére pünkösöd másnapján, délután került sor. 1945 után, mivel pünkösdhétfő már nem munkaszüneti nap, a szokás vasárnapra tolódott. Pünkösöd az egyház tanítása szerint a Szentlélek eljövételének napja. A községben mind első, mind második ünnepen buzgón mentek templomba; egyben ekkor tartották az egyik, a régebbi keletű búcsút, mely azonban minden vallási tartalmat nélkülözött. A búcsú a falunak nem temploma ünnepét, vagy búcsújárást jelentett, hanem árusok, és szórakoztató játékok jelenlétét. Vurstli jellegű volt. Tudjuk, hogy már a század elején jelen voltak a különböző árusok: vacakos, cukros, márcos, siflis, (mézes). Az I. világháború után jelent meg a ringlispi, és a hinna (hinta). Az előbbit a gyerekek kézzel hajtották. Bizonyos számú (rendszerint tíz) hajtás után egyszer felülhettek. A harmincas évek elejétől megjelent a céllövölde. Helyileg, az alsó faluvégén, a kocsmá előtt tarották.

Az ünnepre rokonok is érkeztek, akik tiszteletére „tikot” vágtak, „lepént”, kuglófot vagy kalácsot sütöttek. Délelőtt együtt részt vettek az istentiszteleten, az ebéd elfogyasztása, némi beszélgetés után megnézték a búcsút. A gyerekek az árusok körül már reggeltől bámészkodtak, örültek, ha sok sátor volt, de a felnőttek csak

délután jelentek meg. Nézelődtek, beszélgettek, vettek valamit, s bementek a kocsmába is.

„Pünkösdi másnapján bucsu szokott lenni. Eső nap-tján akkor nem. Hát azelőtt a pünkösdi bucsu uan szegényebb vót, mer má a közmondásba is az vót: Karácsonkor kalácsot, húsvétkor húst, pünkösdkor kenyeret, de azt is csak ha lehet! Mer má májusba vót, meg június elején, akkor sehun semmi nem vót sok helen. Vót aki a mónárhó ment e, hogy valamit süthessen.”

A „bucsusok” (árusok, mutatványosok) mellett látványosságnak számított a májfa döntése, amit a falubeliek és a hozzájuk érkezett „rokonyok” érdeklődéssel, nemegyszer izgalommal néztek.

Először táncoltak a fa körül, „kitáncúták” a májfát. Csak azok mehettek a fa közelébe, akik zsebkendőt, szalagot adtak, illetve az állításban részt vettek. A döntés ugyanolyan irányban történt, mint ahonnet állították. A fa gödrét kiásták, majd két rudazókötel és láncok segítségével kiérnetek. A kidöntött fát sokan megrohanták, de főleg a legények. „Lekapokották”, bicskával levagdosták díszzeit. Ha idegen ment a döntéshez, egy-egy pofon is elcsattant. A leszedett zsebkendőt, melybe a lány behímezte nevét, rendszerint visszaadták gazdájának. Persze a legények egymás között is cserélgették a kendőket, hogy ki-ki szeretőjéhez jusson, s azt adja vissza. Volt, aki viszont többet is megtartott magának.

Az esti bálban folyhatott a mulatozás, ismerkedés, párválasztás. A pünkösdi bált mindig regruták rendezték, felkérve néhány fiatal házasembert a belépődíj szedésére. Leányoknak sem ekkor, sem a Mária nevenapi búcsú idején nem kellett fizetni. Magát a bált az Imrédi kocsmánál a lábos fészkerben, a Dávid kocsmánál inkább a színben tartották. (Reggel a legények hoztak egy szekér fűzfaágot, amivel a szín vázát beborították, tetőt vonva maguk fölé.) A már udvarló legények szeretőjükkel jöttek, míg a többi leány édesanyjával érkezett. A lányok egymásba karolva állogáltak, beszélgettek; a legények, férfiak a borkimérés közelében tartózkodtak beszélgetve vagy „danúva”; az asszonyok padon ülve figyeltek. A zenét jobbára a magyar-almási Dávid család adta, esetleg zámolyi vagy fehérvári cigányok. A századfordulón a legény még középről, ujjával hívta táncba a leányt, de később már odament hozzá „főkérnyi”. A közösség törvénye a század elején még minden lány számára kötelezővé tette, hogy ha bármelyik legény hívta, elmenjen vele táncolni. Ellenkező esetben a

legény kivezette. Az utolsó ilyen eset a 20-as években fordult elő, mikor a legény a kocsmáig vezette a lányt, majd (ahogy a szenvedő fél mondta) „szoknyán rúgta”. Igen nagy szégyennek számított mindez, a falu napokig beszélte. A táncok között lassú és gyors csárdás, valamint polgári táncok egyaránt voltak. A zenészeknek fizető, cimbalomra pénzt dobó, a vonóba bankót húzó férfi meghatározhatta, hogy a következőben mit játszanak.

Éjfél tájban az idősebb férfiak általában elálmosodtak, esetleg el is áztak, hazamentek lefeküdni. Az asszonyok és a fiatalság hajnalig, reggelig maradt, mulatott. Ha valaki hazamenetelkor a figyelmet fel kívánta hívni magára, a muzsikusoknak fizetett, s a Rákóczi induló mellett egy kis darabon elkísértette magát (Pesovár 1960, 114).

A már komolyan udvarló legény hazakísérte a lányt, s kicsit még beszélgettek is a kapuban, bár elhangzott az anyai intó szó: „Asztán ne maraggyatok ám sokáig!”

Nyári hiedelem- és szokáskör

A nyári és az őszi jeles napokhoz kapcsolódó hiedelmek főleg időjósítás jellegűek, illetve a mezőgazdasági munkákkal állnak kapcsolatban.

Szervác, Pongrác, Bonifác, a május közepi fagyosságok sokszor tettek kárt a növényzetben.

Orbán (május 25.) mint fagyosság szintén jelenthetett még veszélyt a termésre. Az óvatos öregek mindig figyelmeztették a fiatalabbakat: „Várgy csak, még esztán gyün Orbán!” Főleg „szöllejüket” féltették.

Medárd (június 8.) napján, ha esett az eső, akkor negyven napos esőzésre, ha nem esett, akkor ugyanilyen hosszú szárazságra kellett számítani.

Június 11-én, Barnabás napján szokták a szénát kaszálni.

Szent Ivánt (június 24.) mint a fehérvári vásár napját tartották számon. Székesfehérvár közelsége miatt a község életében a megyeszékhely városban tartott vásároknak fokozott jelentőségük volt. A buti, Szén György napi, Dömötör napi, „karácsoni” vásárookra ugyanez érvényes.

Június végére érett meg a „szentiványi óma” is.

A június 26-i János napi „káboszta” a korai termények közé tartozott. A parasztcsaládok élelmezésében sokat jelentett, ha június végén már fogyasztható volt ez a káposztafajta.

Péter-Pál (június 29.) az egész országban, így Keresztesen is az aratás kezdetének napja volt. Ezidőtájt a valószínűleg kalendáriumi eredetű verssel is biztatták magukat

„Elmúlt már Ézsaiás Vágd a búzát pöre gatyás!”

Június 26-án, Anna napkor „nyüték” a kendert, mely a község életében a fehérenemű és a konyhai vásznak biztosítása végett volt jelentős. Kender termelése, fonása a tsz megalakulásáig folyt, de a szövést már 1945 előtt is főleg a zámolyi takácsok végezték.

Péter „naptyán” (augusztus 1.) vetették a kerékrépát.

Augusztus 6-án az Úr színeváltozásakor „fordul meg a tükén a szöllő, a fej.” Ez már az érés ideje.

Bertalan napkor (augusztus 24.) rendszerint a móri vásárra ment az, akinek ott dolga volt, illetve munkája megengedte.

A nyár a parasztság életében a legnagyobb, az egész évi megélhetést biztosító munkák ideje. Ilyen körülmények között természetszerű, hogy ebben az évszakban időtrabló szokásokkal nem találkozunk.

Őszi hiedelem- és szokáskör

Nagyboldogasszonytól (augusztus 15.) Kisasszony napig (szeptember 8.) terjedő időszakot parasztságunk különösen kedvezőnek tartja. Egyes vidékeken tyúkot ültetnek (Bálint 1943, 241), míg Keresztesen a két asszony napközi tojást rakják el. Azt tartják, hogy ez sokáig megmarad, nem romlik el. A kétasszonynap között kelt tyúk: „jó tojó, jó kotló”.

Mária „nevenaptya” (szeptember 12.) jelentős ünnep a falu életében. Ismételten búcsút tartanak, mely azonban csak a századforduló táján alakult ki. „Igazságosan a pünkösdi bucsu vóna körösztösi bucsu. Hanem aszonta édesanyám, hogy mikor leégett az uradalmi kocsmá, ez a Smitt megvette a romot, asztán uan üzletember vót. Asztán gyűttek erre minden időbe a bodaikiak, asztán Fehérvártú má efárattak,

letelepettek ott a katolikus iskola körű, kitaláta mire vasárnap gyűnnek vissza, fogadott maga muzsikásokat. Asztán így meggyökerezett a Mária nevenapi bucsu is. A Smitt indítványozta. Fehérvári akkor kocsvá, meg gyalog is rengeteg ment. Hazafelé úgy táncóttak mind a hétméknü."

A kialakításban nagy szerepet játszó fehérvári „prosenció” egyébként a falu számára látványosság volt, de azt bizonyos fokig lenézéssel kezelték. Szombat délután háromnégy óra tájban Fehérvárról a falun keresztül Bodajkra tartó zászlós, éneklő menetet a katolikus vallás iránt érzett viszolygás ellenére főleg a nők és a gyerekek nagy érdeklődéssel, kíváncsisággal várták. A pajkosabb gyerekek kicsúfolták éneküket vagy utánuk kiáltották: „Mária segiccs, árokba tasziccs!"

Sajátos módon a hiedelemvilágba is beépült a „prosenció”. Nagyobb, hosszabb ideig tartó szárazságkor biztatták egymást a falu lakói: „Maj hoz esőt a prosenció!"

A vasárnapi búcsúban az események hasonlóan zajlottak le, mind pünkösdkor. Az ebéd viszont őszi búcsúkor mindig bőségesebb, gazdagabb volt. Ekkorra már tömtek kacsát, amit levághattak, mellé húst is vettek, vagy „tőtött” paprika volt. Kalács, lepény emelte az ünnepet. Volt, akihez a fehérvári rokonok dinnyével állítottak be.

Este bált tartottak, melyet a kocsmáros rendezett.

Lőrinc (szeptember 5.) a dinnyét teszi alkalmatlanná további fogyasztásra. („Belepisál a Lőrinc".)

Szén Mihály (szeptember 29.) igen jelentős dátum a magyar parasztságnál. A keresztesi szokásanyag viszont csekély. „Szén Mihálykor a juhászok vagy marannak vagy eszegődnek". Volt, amikor az állatok kihajtása is befejeződött ezidőtájt.

Dömötör nap (október 26.) az állatok kihajtásának a befejezését jelenti. Szent Dömötör egyébként is az állatok híres védőszentje. Meg kell jegyezni, hogy alkalmas időben mindenszentekig is kihajtották a pásztorok.

Mindenszentek (november 1.) a halottak ünnepe. A század elején még nem volt különösebb kultusza, legfeljebb egy kis virágot tettek a sírra. A két világháború között már egyre jobban megemlékeztek az elhunytakról. Rendbetették a sírt, maguk kötötte koszorút, virágot helyeztek rá, bár még minden formáság nélkül, a szőlőbe menet, útközben. A felszabadulás után a sírok halottak napjára egyre ünnepibb jelleget kaptak. Az egész évi rendbentartást, gondozást, virágültetést még koszorúval

koronázzák meg. Mindenszentek a „szógák” fogadásának napja is volt. „A szógák ujjévkor várták a helet így a gazdagemberekné, hát mindenszentekkor mentek szegőnyyi. Azután mikor egyik szóga átment a másikó, hogy jobb vóna a hel vagy jobb vóna a koszt, még észet is izéták. Mikor má főmondott mindenszentekkor, hogy emegyek bátyámuram, hát meg-próbállok máshunnan, asztán má nemigen vót anná a házná böcsülete, se beszétek vele, ippenhoccsak lejárt az idő. Ászt szokták mondanyi a szógának: Nem tudom maj megeszed-e a karácsonyi káosztát?”, azaz kibírja-e az új helyen karácsonyig.

A szokások, hiedelmek, rítusok elhalása

A jeles napok fentiekben ismertetett összefüggő rendszeréről csak az I. világháború előtti időszakban beszélhetünk. Ezen időponttól kezdődően a szokások, hiedelmek, rítusok bomlásának, változásának és jelentős mértékben elhalásának lehetünk tanúi.

A bomlás, elhalás szempontjából különösen három időpontnak van nagy jelentősége: Az I. világháború és a forradalmak; a II. világháború; valamint a termelőszövetkezetek megszervezésének kora. Ezek mellett még az 1930-as években is megfigyelhető bizonyos változás.

Az I. világháború és a forradalmak a községtől is jelentős emberi (36 fő) és anyagi áldozatot kívántak, szenvedést hoztak. A legények, a javakorabeli férfiak távolléte, az otthonmaradt öregek, asszonyok, gyerekek kínlódása, az egyes családokat ért gyász, anyagi vagy erkölcsi bukás (pl. az egyetlen gyerek elvesztése), másrészt a gyors társadalmi változások létrehozták a szokások, hiedelmek elhalásához a megfelelő körülményeket.

Nem találkozunk a háború után a leányok karácsonyi énekes köszöntésével, a farsangi tuskózással, a hamvazószerdai hamuzással, a nagypénteki csikófutattással, de az ördöglovat sem állítják föl a gyerekeknek.

Az 1930-as években érdekes módon csak a húsvéti ünnepkör szokásaiban következik be változás. Eltűnik, kihal belőle a nagycsütörtöki málékészítés, a nagypénteki böjt megtartása, a szóitalan vízben mosakodás. Az okok nehezebben érhetők tetten, mint az I. vagy a II. világháború esetében. Mindenesetre a társadalmi változás, egy

hagyományőrző nemzedék kihalása okként jelölhető meg. Végsősoron a két háború közötti időszakban, mintegy 25 év alatt jelentős változást nem lehetett tapasztalni.

A II. világháború viszont a szó szoros értelmében porig sújtotta a falut. 1944. december 24-től 1945. március 23-ig az arcvonalban volt; a harcoló szovjet és német csapatok közt több mint tízszer cserélt gazdát. A harctéren elesettekén kívül jelentős volt a polgári áldozatok száma, sokan estek s maradtak évekig hadifogságban. (A lélekszám 1944. november 1-én: 1067, 1945. április 22-én: 737 fő). Az anyagi károkat jelzi, hogy ép ház mindössze 8 maradt, lakhatatlan volt 121, javítást igényelt 63. Az igásállatok száma 25 ló, 59 ökör és tehén (Farkas 1965, 154—156)! A sertés és baromfiállomány megsemmisült, élelmiszer alig volt. A község lakói „kódúnyi” jártak Tolnába, Somogyba, Zalába. Jellemző, hogy még kutyát és macskát is hozniuk kellett.

Ilyen állapotok mellett nem meglepő, hogy sem kedv, sem idő, sem mód nem volt bizonyos szokások gyakorlásához, fenntartásához. Megszűnik az András napi szerelmi jóslás, István, János és az őesztendő köszöntése, a húshagyó-keddezés, a torkoscsütörtök számontartása, az egészíteni járás. A forradalmi jellegű társadalmi változások pedig a juhászok elszegődése, a rovás, a mindenszenteki szolga-szegődés végét jelentik. Sőt a későbbiekben újraéledő szokások, hiedelmek néhány évi megdermedését is figyelembe kell venni.

A felszabadulás által megindított változások miatt a gyűjtés elsősorban a századforduló és 1945 közötti időszakra összpontosított.

1956-ban történt a faluban az első kísérlet a termelőszövetkezet megszervezésére, tényleges eredmény azonban csak 1959-ben született. Néprajzi szempontból az utóbbinak nagyobb jelentősége van. A földek kollektív tulajdonba kerültek, s a tagok bevitték állataikat is, következésképpen nem „nyűték” többé Anna napkor a kendert, nem nagyon volt lehetőség a farsangi szánkózásra. A tsz modern technikára, tudományos ismeretekre támaszkodó tevékenysége szükségtelessé tette bizonyos, a mezőgazdasági munkák kezdetéhez, végrehajtásához kapcsolódó hiedelmek, tapasztalatok számontartását. (Szénakaszálás Barnabáskor, aratás Péter-Pálkor, répavetés Péter napján). Fokozatosan jelentőségüket veszítették a kisparaszti üzemek által megtermelt áruk cseréjéhez szükséges vásárok. A tsz vette át az állattenyésztés szerepét, illetve csökkent a háztáji állatok száma. Következmény:

megszűnt a pásztorok karácsonyi ajándékozása, az állatok Szent György napi ki-, illetve Dömötör napi behajtása.

A falu, mint hagyományos paraszti közösség az ötvenes évek végén teljesen felbomlott. Mire vezethető vissza ez, a fenti körülményeken kívül? Már az ötvenes évek elején megjelentek az első ingázók, akik ipari munkát vállaltak Székesfehérváron, és a számuk egyre nőtt. Az ellenforradalom után mind többen tanultak tovább a városi közép-, illetve ipari iskolákban. A hatvanas évek közepétől az általános iskola felső tagozatát is városra helyezték. Nagy számban költöztek a faluból Fehérvárra, akik helyét más községbeliek foglalták el. Emelkedett a más helységbeliekkel kötött házasságok száma. S ekkor még nem szóltunk a tudományos, technikai, kulturális fejlődésről.

A vázolt körülmények ellenére a mai középkorú, illetve idős korosztály ismeri, s részben be is tartja a hiedelmek egy részét. Hangsúlyozni kell, hogy itt elsősorban hiedelmekről van szó. Mit sorolhatunk ebbe a körbe? A Luca napi munkatilalom, az asszonylátogatási tilalmak, időjárásiregulák (Katalin, Vince, gyertyaszentelő, Sándor, József Benedek, fagyosszentek, Orbán, Medárd). A tsz-ek megszervezése mellett a háztáji gazdaságokban tovább folyik bizonyos, elsősorban családi szükségleteket ellátó termelés. Ez élteti a szőlőmetszés, babvetés, uborkavetés, szőlőfordulás időpontjával kapcsolatos hiedelmeket (Hugó, Szórna Kati, száznapi és Szent György, az Úr színeváltozása).

Bizonyos cselekményekkel kapcsolatban a létezés — elhalás nem állapítható meg egyértelműen. Az asszonyok által a baromfiak körül végzett tevékenység a kívülálló, de sokszor a férjük számára is ismeretlen marad, mivel titkolják vagy szégyellik. Valószínű már megszűnt a tyúkok Luca napi megpiszkálása, s a Mátyás napi lúdtojás megjelölése. Mindenképpen él azonban a kétasszonyközi tojás félrerakása.

A fiatal korosztály körében bizonyos szokások viszont napjainkban is élnek. Ezek egy részét koruknál fogva csak ők gyakorolhatják. Elsősorban ajándékozással, szórakozással, mulatozással kapcsolatos szokások élnek köztük. (Mikulás napi ajándékozás, karácsonyi faállítás és ajándékozás, locsolkodás, májfa állítása, április elseji tréfálokozás, búcsú.) A jövőt befolyásoló mágikus, valamint vallási jelleg teljesen hiányzik.

A szokások továbbélése kapcsán rögvest szólni kell a tartalmi — formai változásokról. Manga J. négy fázist különböztet meg e vonatkozásban.

1. tartalmi-formai csökevényesedés
2. a forma mechanikus továbbélése
3. új tartalmi-formai elemek
4. tartalom nélküli, megszokottságból származó alakzat (MANGA 1968, 180).

Különösen a forma mechanikus továbbélését, a tartalom elfelejtését kell hangsúlyozni a ma is élő szokásoknál. Jó példa erre a locsolkodás vagy a májfa állítás, de a felsorolt fázisok vagy legalább egy részük a többi keresztési szokásnál is megfigyelhető.

A Móri-árok falvainak, s ezen belül Sárkeresztesnek szokás és hiedelemvilágát a néprajzi irodalom még nem vizsgálta, inkább más, anyagban gazdagabb vidékeket kerestek fel. A leírtak alapján viszont megállapítható, hogy a múlt században még gazdag szokás- és hiedelemanyaggal bírt a közösség.

IRODALOM

- APOR 1978 APOR P., *Metamorphosis Transylvaniae*. Bukarest, 183 p.
- BARTÓK—KODÁLY 1953 BARTÓK B.—KODÁLY Z., *A Magyar Népzene Tára* II. Jeles napok. Budapest, 1248 p.
- Bálint 1943 BÁLINT S., *A parasztélet rendje*. Budapest, 201—249.
- BÁLINT 1976 BÁLINT S., *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Budapest, 404 p.
- CSANÁDI 1975 CSANÁDI I., *Összegyűjtött versek*. Budapest, 960 p.
- DÖMÖTÖR 1979 DÖMÖTÖR T., *Naptári ünnepek—népi színjátás*. Budapest, 272 p.
- DUGONICS 1820 DUGONICS A., *Példa Beszédék és Jeles Mondások*. II, 352 p.
- Farkas 1965 FARKAS G., *Dokumentumok Fejér megye felszabadulásának történetéből*. Székesfehérvár, 235.
- Lukács 1975 LUKÁCS L., *A pásztorok megajándékozása*. FMH, XXI, 305 sz. 5.
- MANGA 1968 MANGA J., *Ünnepek, szokások az Ipoly mentén*. Budapest, MANGA J., *Palócföld*. 323 p.
- Manga—Pócs 1980 MANGA J.—PÓCS É., *Mikulás*. Magyar Néprajzi Lexikon, III, 618.
- NÉMETH 1976 NÉMETH GY., *Iszkaszentgyörgy története*. Iszkaszentgyörgy, 123 p.
- Németh 1979 NÉMETH I., *Hamvazószerda*. Magyar Néprajzi Lexikon, II, 457.

- ORTUTAY—KATONA 1975 ORTUTAY GY.—KATONA I., Magyar népdalok II. Budapest, 758 p.
- Pesovár 1960 PESOVÁR F., Fejér megyei népi táncok. I. Alapi táncok. Alba Regia, I, 99—145.
- SZABÓ 1932 SZABÓ G., Fejér vármegye és Székesfehérvár szabad királyi város általános ismertetője és címtára az 1931—32. évre. I—II. Budapest, 415 p.
- Szendrei 1980 SZENDREI J., Kántálás. Magyar Néprajzi Lexikon, III, 27—30.
- Újváry 1979 ÚJVÁRY Z., Farsang. Magyar Néprajzi Lexikon, II, 54—58